

6^η διάλεξη

Η μεταγραφή κειμένων από τα χειρόγραφα: η περίπτωση των βυζαντινών παραφράσεων ποιημάτων του Γρηγορίου Ναζιανζηνού

- Κριτική κειμένου: στόχος η ανασυγκρότηση του αυτογράφου ή αρχετύπου, που είναι το πιο κοντινό στο αρχικό κείμενο. Μελέτη της υφιστάμενης χειρόγραφης παράδοσης ενός κειμένου, εξακρίβωση των σχέσεων των χφφ. μεταξύ τους (κατάρτιση στέμματος), έκδοση κειμένου (συνοδευόμενη από κριτικό υπόμνημα).
- Γρηγόριος ο Θεολόγος ή Ναζιανζηνός (περίπου 330-390 μ.Χ.): διαπρεπής θεολόγος του χριστιανικού ορθόδοξου δόγματος, διαμόρφωσε τη φυσιογνωμία της βυζαντινής λογοτεχνίας. Συνέθεσε ομιλίες, επιγράμματα, ποιήματα και επιστολές σε μια έντονα κλασικίζουσα γλώσσα. Λειτουργική πρακτική Εκκλησίας: δεκαέξι ομιλίες του ήταν σταθερά παρούσες, Βυζαντινό σχολείο: οι ίδιες ομιλίες και ορισμένα ποιήματα ήταν σταθερά παρόντα στη διδακτέα ύλη. Το συχνότερο πρότυπο μίμησης για τους βυζαντινούς συγγραφείς.
- Ποιήματα: περισσότεροι από 17000 στίχοι. Τα περισσότερα συντέθηκαν μεταξύ 381-390, όταν παραιτήθηκε από τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης και επέστρεψε στη γενέτειρά του. Διάφορα θέματα (αυτοβιογραφικά, ηθικά, μυστικιστικά, προς άλλους).
- Εξηγητική γραμματεία γύρω από το έργο του Γρηγορίου: δόθηκε έμφαση στα ποιήματα και στους λόγους. Ποιήματα Ναζιανζηνού: σχόλια Κοσμά Ιεροσολυμίτη (7^{ος} αι.), τέσσερα λεξικά στα ποιήματα (Casinense, Alphabeticum, Versuum, Oxoniense Versuum), παραφράσεις Ιωάννη μοναχού (7^{ος} αι.), Νικήτα Δαβίδ Παφλαγόνος (10^{ος} αι.), Νικήτα Περιβλεπτηνού (12^{ος} αι.) και πολλές ανώνυμες παραφράσεις. Όλες αυτές οι παραφράσεις είναι πεζές.
- Ποιήματα Ναζιανζηνού: η δυσνόητη γλώσσα τους τα καθιστούσε δυσνόητα για τους μαθητές. Έτσι, ορισμένοι δάσκαλοι (και ίσως και μαθητές σε κάποιες περιπτώσεις) ανέλαβαν να γράψουν παραφράσεις για αυτά τα κείμενα, δηλαδή αναπροσαρμογές τους σε ένα απλούστερο γλωσσικό επίπεδο.
- Σλαβονικός βίος αγ. Κυρίλλου: ο Κωνσταντίνος-Κύριλλος, αφού έλαβε ως παιδί από κάποιους δασκάλους ορισμένες βασικές γνώσεις ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής, στη συνέχεια επικεντρώθηκε με ζήλο στα έργα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού. Το αξιοσημείωτο είναι ότι ο μικρός σε ηλικία

Κωνσταντίνος-Κύριλλος είχε αποστηθίσει κείμενα του Θεολόγου, αλλά δεν διέθετε την ικανότητα να αντιληφθεί το νόημά τους.

- Βίος αγ. Γρηγορίου των Ακραγαντίνων (7^{ος} αι.): γράφτηκε από τον πρεσβύτερο Ρώμης Λεόντιο τον 8^ο-9^ο αι. Μαρτυρία για τα απόκρυφα ποιήματα του Ναζιανζηνού: αντιμετωπίζονταν τότε ως ιδιαίτερος δυσνόητα ποιητικά κείμενα, των οποίων η κατανόηση από κάποιον άνθρωπο ήταν τεκμήριο οξύνοιας και σοφίας. Αξιόπιστη μαρτυρία για το γεγονός ότι κατά την μεσοβυζαντινή εποχή ήταν λίγοι ποσοτικά οι άνθρωποι που μπορούσαν να κατανοήσουν τα ποιήματα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού.
- Χειρόγραφο παράδοση ποιημάτων Ναζιανζηνού: σώζονται σε 63 χφφ., παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι παραδίδονται πάνω από 30 διαφορετικοί κώδικες που παραδίδουν ποιήματα του Θεολόγου μαζί με κάποιον τύπο παράφρασης. Συνήθως το υλικό διατάσσεται σε δύο στήλες, μία για το αρχικό κείμενο και μία για την παράφραση: παρείχαν έτσι στον αναγνώστη τη δυνατότητα να παρακολουθεί ταυτόχρονα το κείμενο και την παράφραση, κάτι που σίγουρα θα ήταν ιδιαίτερος χρήσιμο ειδικά σε μια σχολική αίθουσα. Φυσικά ήταν και απαραίτητο, γιατί το κείμενο που διδασκόταν ήταν το αρχικό ποίημα και όχι η παράφραση, η παράφραση λειτουργούσε ως βοηθητικό εργαλείο στην εξήγηση. Γνωστοί μόνο τέσσερις κώδικες που σώζουν μόνο τις παραφράσεις και όχι και τα ίδια τα ποιήματα.
- Σώζονται τρεις τύποι παραφράσεων (Α, Β, Γ) για τα ποιήματα του Ναζιανζηνού. Παρ. Α: ο αρχαιότερος τύπος (υπήρχε ήδη στον 7^ο αι.) και με τη μεγαλύτερη χειρόγραφη παράδοση. Περιληπτικός και λέξη προς λέξη απόδοση του πρωτοτύπου. Παρ. Β: επέκταση νοήματος πρωτοτύπου, Παρ. Γ: ισορροπεί μεταξύ των χαρακτηριστικών των τύπων Α και Β.
- Παράφραση: ξαναέφερνε στο προσκήνιο ένα παλαιότερο κείμενο και ο συγγραφέας της είχε τη δυνατότητα να παρουσιάσει στο αναγνωστικό κοινό της εποχής μια δική του εκδοχή του αρχικού κειμένου. Η στοχοθεσία μιας παράφρασης θα πρέπει πάντοτε να διερευνάται προσεκτικά, και οπωσδήποτε σε συνάρτηση με το κοινωνικό προφίλ του συγγραφέα της και τις ιδιαίτερες πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις της εποχής συγγραφής της, προκειμένου να εξακριβωθεί, όπου αυτό καθίσταται λιγότερο ή περισσότερο δυνατό, η όποια λειτουργία που αυτή μπορεί να επιτελούσε.
- Έκδοση παράφρασης: Η ποικιλία που χαρακτηρίζει γενικότερα τις βυζαντινές παραφράσεις αποτελεί απότοκο των πολλών μεταγενέστερων προσθηκών που εισήγαγαν στα κείμενά τους οι αντιγραφείς. Συγκεκριμένα, επειδή αυτοί

ένιωθαν ελεύθεροι να προβούν σε τέτοιες τροποποιήσεις, προέκυπταν συνεχώς τόσο νέες παραφράσεις όσο και παραλλαγές ήδη υπάρχουσών παραφράσεων. Συνεπώς, η έκδοση μιας παράφρασης στη σημερινή εποχή καθίσταται ιδιαίτερος δύσκολη και περιορίζεται πολλές φορές σε μια απλή μεταγραφή από τον κώδικα που την παραδίδει. Ωστόσο, η ποικιλία που εμφανίζουν οι παραφράσεις αναφορικά με τη διαχείριση του αρχικού κειμένου δεν θα μπορούσε να αποδοθεί μόνο στις μεταγενέστερες προσθήκες αντιγραφών. Κάθε παραφραστής προσπαθούσε να εκπληρώσει μια διαφορετική επιδίωξη με τη σύνθεση μιας παράφρασης, οπότε είναι λογικό να μην χαρακτηρίζονται όλες από μια ενιαία διαχείριση του πρωτότυπου έργου.

- Παραφράσεις ποιημάτων Ναζιανζηνού: σε κάθε τύπο παράφρασης (Α, Β, Γ) το κάθε χφ. αναπαριστά μια παραλλαγή ενός αρχετυπικού, χαμένου σήμερα κειμένου, το οποίο διαφέρει λιγότερο ή περισσότερο από τις υπόλοιπες εκδοχές των χφφ.
- Μ. Naoumides (στην εισαγωγή της έκδοσης του λεξικού *Ῥητορικαὶ λέξεις*, αναφερόμενος στα λεξικά και τις παραφράσεις): «because of the free borrowing and continuous revisions and alterations of such texts by their users or copyists, relationships between two or more works can be determined on the level of individual versions or even manuscripts rather than of a presumed archetypal text».
- Η. Eideneier (σχετικά με τις αρχές που υιοθέτησε κατά την έκδοση των Πτωχοπροδρομικών ποιημάτων): «... η διασκευή του κειμένου που σώζεται σε ένα παλαιότερο χειρόγραφο πρέπει να πλησιάζει με περισσότερη βεβαιότητα στο πρωτότυπο αυτό από ό,τι η διασκευή ενός νεότερου χειρογράφου».
- Β. Κατσαρός (σχετικά με την έκδοση των Πτωχοπροδρομικών): «Περισσότερες πιθανότητες να βρίσκεται κοντά στο πρωτότυπο έχει η παραλλαγή που καταγράφεται στο αρχαιότερο χειρόγραφο».
- Ν. Wilson (σχετικά με την αναθεώρηση των αρχαίων σχολίων σε κείμενα του αρχαίου ελληνικού δράματος από τον Δημήτριο Τρικλίνιο): «... he revised the ancient commentaries on texts of ancient drama in order to make them more suitable for his pupils, doubtless because they were no longer able to appreciate the relatively rich material of the scholia that had been used hitherto. ... he deleted much that is of interest to us, and this therefore is a case of drastic revision».
- Συνεπώς, εάν ένας ερευνητής επιδιώκει να εκδώσει μια παράφραση κατά τρόπο που να προσεγγίζει όσο το δυνατόν περισσότερο την αρχική της μορφή

(η οποία σήμερα έχει χαθεί), η χρήση των αρχαιότερων σωζόμενων χειρογράφων ως βασικών κωδίκων είναι σχεδόν αναπόφευκτη. Ωστόσο, τα χειρόγραφα αυτά δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως *codices optimi*. Τα παλαιότερα χειρόγραφα τείνουν να διατηρούν μεγαλύτερο αριθμό σφαλμάτων αντιγραφής σε σύγκριση με τα μεταγενέστερα, παρόλο που ο χρόνος παραγωγής τους βρίσκεται πλησιέστερα στη σύνθεση του αρχικού κειμένου. Αντιθέτως, τα μεταγενέστερα χειρόγραφα μεταδίδουν συνήθως ένα περισσότερο επεξεργασμένο και εξομαλυμένο κείμενο, στο οποίο έχουν ενσωματωθεί πολυάριθμες αναθεωρήσεις που εισήγαγαν μεταγενέστεροι γραφείς. Ο κύριος λόγος που επιλέγουμε να χρησιμοποιήσουμε ως βασικούς κώδικες για την έκδοση της παράφρασης τα παλαιότερα χφφ. είναι ότι παραδίδουν ένα κείμενο που, εξαιτίας της χρονικής εγγύτητας της σύνθεσης αυτών των κωδίκων με τη συγγραφή της παράφρασης, προσεγγίζει περισσότερο από αυτό των μεταγενέστερων κωδίκων το πρωταρχικό κείμενο της παράφρασης. Τα παλαιότερα χφφ. μάς δίνουν έστω και μια μικρή εικόνα του πώς περίπου ήταν το αρχικό κείμενο, που σήμερα έχει χαθεί.

- Βεβαίως, αυτή δεν αποτελεί τη μόνη δυνατή εκδοτική προσέγγιση. Μια παράφραση μπορεί επίσης να εκδοθεί με βάση μεταγενέστερα χειρόγραφα που χρησιμοποιούνται ως βασικοί κώδικες· σε μια τέτοια περίπτωση, ωστόσο, το προκύπτον κείμενο είναι πιθανό να αποκλίνει σημαντικά από την αρχική μορφή της παράφρασης, καθώς θα αναπαράγει τις συσσωρευμένες αναθεωρήσεις που εισήχθησαν διαχρονικά από διαδοχικούς γραφείς. Υφίσταται επίσης η δυνατότητα έκδοσης των κειμένων αυτών ως «ανοικτών κειμένων», ενδεχομένως ακόμη και σε ψηφιακή μορφή. Μια τέτοια έκδοση θα μπορούσε να συμπεριλάβει όλες τις παραλλαγές του κειμένου, δεδομένου ότι οι παραφράσεις αποτελούσαν ρευστά κείμενα, τα οποία χρησιμοποιούνταν και επαναχρησιμοποιούνταν επί σειρά αιώνων.